

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindəki bəzi qoşmaların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

Pərviz Xosrov oğlu Xaspoladlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Xülasə

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qoşmaların əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq müxtəlif variantlarda çıxış etsələr də semantik baxımdan ədəbi dildəki vəzifəni yerinə yetirirlər. dialekt və şivələrimizdə elə qoşmalara rast gəlik ki, bunlar leksik səciyyə daşıyır və belələrində hələ qoşmalaşma prosesi başa çatmamışdır. Bu proses türkcələrin demək olar ki, əksəriyyətində belədir. Ümumtürk dillərinin hamısı üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri qoşmaların mənəbə baxımından əsas söz köklərindən təcrid olunması, müstəqil mənası olmayan şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirməsidir. Elə türkcələr var ki, onlarda qoşmalardan danışılmış, qoşmaya məxsus olan söz əsas nitq hissələrinin içərisində əridilir. Ona görə də ümumtürk dillərində qoşmaların indiki ümumi dilçilik əsərlərində belə səciyyəyə: ümumilikdə, qoşmalar həm əsas nitq hissəsi, həm də köməkçi söz kimi vəzifə daşıyırlar. Eyni formalı söz həm əsas nitq hissəsi, həm funksionallaşaraq qoşma kimi işləyə bilirlər. Məqalədə bu prinsip əsas götürülərək Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində olan bir sıra qoşmalar türkcələrin ədəbi dilləri ilə müqayisə edilir, həmin aspektdə onların hər birinin qohum dillərdə işlənmə formaları, funksional xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: *türkcə, qohum, qoşma, müqayisə, funksional, leksik-semantik*

Взаимная интеграция некоторых послелогов диалектов и говоров азербайджанского языка в общетюркские языки.

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики - Грант № EIF / MQM / Наука-Образование-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M- 23

Парвиз Хосров оглу Хасполадлы
Доктор философских наук, доцент
НАНА, Институт языкознания имени Насими

Резюме

Хотя большинство послелогов в диалектах и говорах азербайджанского языка в той или иной степени претерпели фонетические изменения и выступают в различных вариантах, с семантической точки зрения они выполняют функцию литературного языка. В наших диалектах и говорах мы встречаем такие послелогии, имеющие лексический характер, и в них процесс спряжения еще не завершен. Этот процесс наблюдается почти во всех тюркских языках. Одна из характерных черт общетюркских языков - обособленность послелогов от основных словесных корней с точки зрения источника, процесс развития в сторону суффикса, не имеющего самостоятельного значения. Есть тюркские языки, в которых говорится о послелогов, относящиеся к основным частям речи. Таким образом, послелогии в общетюркских языках характеризуются в современных общелингвистических произведениях следующим образом: в общем, послелогии служат как основной частью речи, так и вспомогательным словом. Слово одной формы может использоваться как в качестве основной части речи, так и в качестве послелогов. Исходя из этого принципа, в статье сравнивается ряд послелогов в диалектах и говорах азербайджанского языка с литературными языками тюркских языков, анализируются формы и функциональные особенности каждого из них в родственных языках.

Ключевые слова: *тюркские языки, родственный, послелог, сравнение, функциональный, лексико-семантический.*

Mutual integration of some postpositions of dialects and accents of the Azerbaijani language into common Turkic languages.

This work was supported by the Science Development Fund under the President of the Republic of Azerbaijan - Grant No. EIF / MQM / Science-Education-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23

Parviz Khosrov Haspoladlı
Doctor of Philosophy, Associate Professor
ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi

Summary

Although most of the postpositions in dialects and dialects of the Azerbaijani language have undergone phonetic changes to one degree or another and appear in various versions, from a semantic point of view, they perform the function of a literary language. In our dialects and dialects, we find such postpositions that have a lexical character, and in them the conjugation process is not yet complete. This process is observed in almost all Turkic languages. One of the characteristic features of common Turkic languages is the isolation of postpositions from the main verbal roots from the point of view of the source, the process of development towards a suffix that has no independent meaning. There are Turkic languages, which speak of postpositions related to the main parts of speech. Thus, postpositions in common Turkic languages are characterized in modern general linguistic works as follows: in general, postpositions serve as both the main part of speech and an auxiliary word. A word of one form can be used both as the main part of speech and as a postposition. Based on this principle, the article compares a number of postpositions in dialects and dialects of the Azerbaijani language with the literary languages of the Turkic languages, analyzes the forms and functional features of each of them in related languages.

Key words: *Turkic languages, related, postposition, comparison, functional, lexico-semantic.*

Aktuallıq. Ümumtürk dillərində “müstəqil mənasını itirərək köməkçi vasitəyə çevrilən və dildə yalnız qrammatik əlaqə yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirən qoşmaların inkişafı dayanmır. Bəzi qoşma dillərin inkişafı prosesində tədricən şəkilçiyə çevrilir” (9, 21). Ümumtürk dillərinin hamısında bu proses davam etməkdədir, eyni zamanda dialekt və şivələrdə də proses belədir. Türkologiyada hər hansı bir dialekt və şivələrində mövcud olan qoşmaların digər qohum dillərlə müqayisəli aspektdə araşdırılması olduqca aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biridir ki, məqalədə Azərbaycan dilinin şivələrində işlənən qoşmaların digər türkcələrin ədəbi dillərindəki qoşmalarla oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələnin aktuallığını bir daha şərtləndirir.

Annotasiya. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindəki bəzi qoşmalar ümumtürk dillərində mövcud olan qoşmalarla müqayisə olunur, oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılır.

Metod. Məqalədə qarşılaşdırma-müqayisəli metod tətbiq edilmişdir.

Giriş. Azərbaycan ədəbi dilində, həm də dialekt və şivələrində qoşmalar da köməkçi nitq hissələrindən biri olduğu üçün ayrılıqda heç bir leksik məna bildirmir. Buna görə də onlar ayrıca cümlə üzvü vəzifəsini icra edirlər və qoşmanın bu xüsusiyyəti ümumtürk dillərinin əksəriyyətinə xasdır. “Qoşmalar qoşulduqları sözdə bu və ya digər qrammatik məna çalarları yaradır. Bu cəhətdən Oğuz dillərində qoşmalar eyniyyət təşkil edir” (1, 227) və fonetik tərkibində əsaslı fərqlər müşahidə olunur. Bu fərqləri qıpçaq dillərində də sahil etmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə qoşması “... müəyyən kobinator fonetik hadisəyə məruz qalmaqda, özündən əvvəlki sözün ahənginə uyğunlaşır və *-nan//nən//ynan//ynən* şəklini qəbul edir. Həmin qoşmanın qovuşduğu söz isə adlıq halda işlənir: *-Yoncanı gətirərsən yağnan döyülən bağlayırsan (Zərdab); -O gördü ki, bir balaja kəsiyan böyük məharətnən qızılları oynadır (2, 70)*. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində aktiv şəkildə müşahidə olunması qoşmanın şəkilçiləşmiş bu forması türkmən, tatar, barabın, özbək, uyğur dillərində *-nan, -nən*, qaqauz dilində sağır nunla *-nan//nən*, xakas dilində *-nən* fonetik tərkiblərində izlənilir (3, 23).

A.Axundovun nəzərincə, burada məhz qədim sözdüzəldici şəkilçi *-la, -le* prototipi kimi çıxış edir ki, görünür, *-nan, -nən -lar//ler*-in assimilyasiya nəticəsində törəmiş fonetik variantıdır (4, 423).

Maraqlı cəhət budur ki, birgəlik bildirən *ilə* qoşması qədim abidələrin və klassik Azərbaycan şairlərinin dilində qapalı formada, yəni, *-bilən* şəklinə daha çox işlənmişdir. Bu forma müasir özbək dilində daha çox müşahidə edilir. Məs.: *Saşa bilən (Saşa ilə), kalam bilan (qələm ilə), poezd bilan (qatar ilə) və s.*

Azərbaycan ədəbi dil norması olan *görə* qoşması, keçid şivələrində *göra, güra* fonetik tərkiblərində işlənir: *Taxsırı olmadığına gora qızı*

öldürmədi; -*Bu yaxşılığa gürə onu heç vaxt unutmam* (2, 70) və s. Mütəxəssislərin fikrincə, *gürə* qoşmasının qədim forması *köre* sözüdür. “Mənası “baxaraq” feili bağlanmasına uyğun gəlir. Bu qoşma görərək feili bağlamasından təcrid olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *gürə*, *gürə* fonetik tərkibində işlənən bu qoşma uyğur dilində *körə*, qaraqalpaq və xakas dillərində *köre*, tatar və başqırd dillərində *kürə*, noqay dilində *kürə*, özbək dilində *küre*, çuvaş dilində *kura*, özbək dilində *küre*, qazax dilində *köre*, qaraçay-balkar dilində *kere*, başqırd dilində *kürə*, yakut dilində *kayı*, qumuq dilində *gere*, türkmən dilində *qörə*, qaqauz dilində *qörə*, Türkiyə türkcəsində *göre* fərqli fonetik tərkiblərdə müşahidə olunur (1, 230; 5, 64; 6, 90).

Azərbaycan dilində ədəbi norma sayılan *ötrü* qoşması həmin dilin dialekt və şivələrində *örgi//örti//ötəri//ötrü//örtə* variantlarında çıxış edir və bu qoşma özündən qabaq gələn sözün çıxışlıq halda işlənməsini tələb edir. Məs.: *Unnan örti gərək qamışdığa gireydi; -Nökərçilih eləməhdən örki öybəy gəzməyə başladı* (2, 70). Türkmən dilində bu qoşma ötri, Türkiyə türkcəsində ötrü, özbək dilində büyn, qazax dilində sayın şəkillərində işlənir və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində yerinə yetirdiyi qrammatik vəzifəni icra edir.

Azərbaycan dilinin Ağdaş, Zərdab, Cəbrayıl, Göyçay şivələrində ədəbi dil norması sayılan *üçün* qoşmasının *üçin// -çın// -çin// -çün// -çün* variantları aktiv işlənməkdədir və göründüyü kimi bu qoşma özündən əvvəl gələn sözün ahənginə uyğunlaşaraq dördvariantlı şəkllə düşür və vurğunu öz üzərinə almaqla birgə tələffüz edilir, lakin sözdən ayrı işlədildikdə *üçin* variantına üstünlük verilir:

- İki qatın qızılınan yühləyib gəlin *üçin* gətirsinlər (2, 20). Azərbaycan dilinin şivələrində işlənən bu variant noqay dilində *usin*, tatar dilində *esin*, başqırd dilində *ehin*, qazax dilində *esin*, özbək dilində *uçun*, başqırd dilinin şivələrində *əsən*, yakut dilində *ihin*, qumuq dilində *uçun*, qazax dilində *üsin*, qaraçay-balkar dilində *öçön*, krım-tatar dilində *üün//çün//üçün* fonetik variantlarında işlənir (1,229).

Azərbaycan dilində dək qoşmasının *-tan, -tən* variantları daha çox Qərb qrupu şivələri üçün səciyyəvidir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu üçün səciyyəvi sayılan *-tan, -tən*, qoşmalarını ifadə edən izoqlaslar keçid şivələrində də intisar tapmışdır. Bunlar özlərindən əvvəl gələn sözün yönlük halda işlənməsini tələb edir. Məs: Hindi bu toxumun kollarından üç *yüzətən* olur; - O, *qısatan* qalır (2,70). Dək qoşması türkmən dilində *-dek*, qaqauz dilində *-dak*, Türkiyə türkcəsində *dek*, qazax dilində *deyin*, yakut dilində *kurduk*, qumuq dilində *tuba* şəkillərində işlənir və digər türkcələrdə işlədilmir (1, 231).

Ədəbi dil norması sayılan *sonra* qoşması Azərbaycan dilinin Qərb qrupu və keçid şivələrində sora//sora//sona//sonra//sorasına//sorası şəkillərində özünü göstərir: - Onnan *sora* düşəjek tahlın canına; - İki günnən *sora* şəhərə

gedəjek (2,70). Mənbələrdə qeyd edilir ki, bu qoşmanın ən qədim forması *kezin* şəklində olmuşdur. İndi də qazax, uyğur, qaraqalpaq, özbək dillərində *keyin*, qırğız dilində *kiyen* formasında özünü göstərir. *Gezin* qoşması “nəyinsə arxa hissəsi”, “son” mənasını verən *kəz* isminin *η* yönlük hal şəkilçili formasıdır. Türk dillərində aşağıdakı müqayisə də bu fikri təsdiqləyə bilər: uyğur dilində: *kid* “son”, *caq* kət, çuvaş dilində kay “arxa” xakas dilində kizim “arxadakı, şor dilində *kezin* və s.

Sonra qoşması türkmən dilində *son//sonra*, qaqauz dilində sora, Türkiyə türkcəsində *sonra*, özbək dilində *sunq//sunqra*, tatar və qaraçay-balkar dillərində *son*, qazaxdilində *keyin*, qumuq dilində *sonq* şəkillərində çıxış edir (7, 400).

Son qoşması oğuz dillərindən türkmən dilində də geni müşahidə olunur: Okuv qutarandan *son*, sapak tayyarlayın (1, 235).

Azərbaycan dilinin keçid şivələri üçün səciyyəvi olan sarı qoşmasının sonundakı ı saiti çox vaxt ı saiti ilə işlənir və sait əvəzlənmələri özünü göstərir və həmin qoşma özündən əvvəl gələn sözün çıxışlıq halda işlənməsini tələb edir: Gördü ki, camaat meydana sari tələsir. (2,69). Sarı qoşması Türkiyə türkcəsində və özbək dilində sarı formasındadır. Özbək dilinin dialektlərində sarı şəklində də çıxış edir. Sarı qoşmasının yerində yakut dilində saka sözündən istifadə olunur ki, fikrimizcə, bu söz sarı sözünü assimilyasiya edilmiş forması ola bilər.

Azərbaycan dilində ədəbi norma sayılan *üzrə* qoşması dialekt və şivələrdə *üzərə, üzre*, fonetik tərkiblərində çıxış edir. Bu qoşma türkmən dilində *üzre*, qaqauz dilində üzere, Türkiyə türkcəsində *üzere*, özbək dilində *uzra*, fonetik tərkiblərində işlənir. Qazax dilində üzre qoşmasının yerində *boysa*, başqırd dilində *biyınca*, yakut dilində *kır dili*, qumuq dilində *yimik, boyında* köməkçi sözlərdən istifadə olunur.

Qoşulduğu sözlə məsafə, istiqamət bildirən dək qoşması Azərbaycan dilinin Şərq və qərb qrupu, keçid şivələrində dəy fonetik variantında işlənir. M.Resyanin dək qoşmasının qədim kökünü təgni sözü ilə bağlı olaraq etimologiyaya və onun mənasını “toxunmaq”, “dəymək” feilləri ilə müqayisə etmişdir (8, 468). İ.Kazımov göstərir ki, həmin kökdən bəzi türkcələrdə özünü göstərən *deyin* “*dək//dəy*” qoşması formalaşır: *deyin* (qaraqalpaq, qazax, noqay, qırğız). Bu, sonuna qədim yönlük hal şəkilçisi *-n* artırılan *təgri* qoşmasıdır. Noqay dilində *deri*, çuvaş dilində *teri*, uyğur dilində *təqi*, qaraçay-balkar dilində *deri*, yakut dilində *diəri*, Azərbaycan dilində dək, Türkiyə türkcəsində *dek* formaları mövcuddur. Bu qoşma qeyri-müəyyən və yiyəlik hallarda işlənir. Bu köməkçi söz qırpaq qrupu türk dillərində artıq sözdüzəldici morfemə çevrilmişdir. (1,229). Şəkilçilənmiş bu formalar başqırd dilində *-tay, -təy, -day, -dəy, -zay, -zəy*; tabak, qaraqalpaq dilində *-dak, -day, -dey, -tay, -tey*, qırğız dilində *-day, -ley*, qazax dilində *-dayın, -deyin, -tayın, -teyin, day*, kumuk

dilində *-lay, -ley, -tay, -tey*, qaraçay-balkar dilində *deri*, yakut dilində *sara*, qumuq dilində *çakı* şəkillərində çıxış edir, sözə bitişik yazılır.

Azərbaycan ədəbi dilindəki qarşı qoşması dialekt şivələrdə qarısı//karısı fonetik tərkiblərində özünü göstərir. Ümumtürk dillərində də bu qoşma bir sıra fonetik fərqlənmələrlə özünü göstərsə də qrammatik baxımdan eyni vəzifəni yerinə yetirir. Türkmən dilində bu qoşma *qarşı*, qaqauz dilində *karşı*, Türkiyə türkcəsində *karşı*, tatar dilində *karşı*, qumuq dilində *karşı*, qaraqalpaq dilində *karşı*, uyğur dilində *karş*, başqırd dilində *karşı*, qazak və noqay dillərində *karş*, çuvaş dilində *kurış* (8, 201). Bu qoşmanın mənşəyini *karaş* “birgə axtarmaq” feili bağlaması ilə əlaqələndirənlər var ki, bu da doğrudur. Çünki tarixən *karışı* şəklində olan bu sözün sonradan ikinci hecasındakı *a* səsi düşüb. (7, 230).

Azərbaycan ədəbi dilində əksər məqamlarda kəmiyyət çaları bildirən *qədər* qoşması həmin dilin dialekt və şivələrində *qədə//qədənə* fonetik variantlarında işlənir, özündən əvvəl gələn sözün yönlük halda işlənməsini tələb edir. Məs: Dirsən ki, bajın bu vaxta *qədə* niyə işdir? (İmişli). Bu qoşun türkmən dilində *qadar*, qaqauz dilində *kadar*, qumuq dilində *kadar*, uyğur dilində *kədər* fonetik variantlarında işlənir, *qazak* və *qırğız* dillərində belə bir qoşma müşahidə olunmur.

Azərbaycan ədəbi dilində işlənən yana qoşması bəzi şivələrdə biyana şəklində işlənərək bəri qoşması ilə sinonimlik təşkil edir. A.Vəliyev də göstərir ki, Azərbaycan dilinin keçid şivələrində ara-sıra bəri qoşmasının sinonimi kimi biyana köməkçi sözü işlənir. Məs: - Haçannan *biyana* gəzzirih gəlip çıxmır (Zərdab) (2,69). Bu qoşmanın Azərbaycan ədəbi dilindəki variantı türkmən və Türkiyə türkcələrində heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan işlənsə də, digər türkcələrdə müşahidə olunmur.

-Can, -cən qoşması Azərbaycan dilinin Göyçay, Zərdab, Cəbrayıl, Ağdaş, Qubadlı şivələrində və eyni zamanda ədəbi dildə özündən əvvəl gələn sözün adlıq və yönlük halda işlənməsini tələb edir və şivələrdə j-laşma hadisəsinə məruz qalmaqla *-jan, -jən* variantlarını əmələ gətirir: - Sən də elə bilmisən ki, elə iradiyo gündüz axşamajan uruscan danışır (Göyçay). Cət, oğlu bizə qoş, bizim böykimiz olsun, zərəl yoxdı, başağacan sən olmusan, bunnan sora oğlın olsun (2, 71). Azərbaycan dilində aid qrammatika kitablarında uzun illər *-çan, -cən* qoşması şivə variantı kimi götürülərək izah edilmişdir, lakin son onilliklərdə nəşr olunan dilçilik əsərlərində bu qoşma ədəbi dil norması kimi təqdim olunur. *-Can, -cən* qoşması türkmən dilində *-can, -cən* samit əvəzlənməsi ilə işlənir. Türkiyə türkcəsində bu şəkilçilənmiş qoşmanın yerində “tevfiren”, “riyasen” sözləri işlənir. (1, 232).

Nəticə. Ümumtürk dillərində qoşmalar haqqında dilçilik əsərlərində və ayrıca monoqrafiyalarda danışılmış, qoşmalar hal şəkilçiləri ilə bağlı müqayisəyə cəlb olunmuş, bu baxımdan da onlar isim hallarının semantikasına dəqiqlik gətirən, tamlayan, köməkçi vasitə kimi təhlil edilməsinə baxmayaraq,

ümumtürk dillərinin dialekt və şivələri səviyyəsində bu işlər görülməmiş və açıq şəkildə qalmaqdadır. Halbuki hər hansı bir türkcədə və yaxud bütövlükdə hər bir qohum dildə çıxış edən qoşmalar şivə variantları ilə də müqayisəli yolla təhlilə cəlb etməklə qohum dillər arasındakı genetik yaxınlığı əsaslı şəkildə sübut etmiş olarıq.

Ədəbiyyat

1. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası, III cild, Bakı, “Elm” 2019.
2. Vəliyev A. Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrinin morfologiyası və sintaksisi). ADU nəşri, Bakı, 1975.
3. Левитская. Историческая морфология чивашского языка. Москва, 1976.
4. Axundov A. Dil və ədəbiyyat, I cild, Bakı, “Elm”, 2003.
5. Бердибиев Р. Казакский исторический роман. Алматы, 1979.
6. Дмитриев Н.К. Грамматика кумакского языка. М.,Л, 1940.
7. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, 1993.
8. Гжянен М. Материалы по исторической фонетики тюркских языков. М., 1969.
9. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərs vəsaiti, APİ-nin nəşri, Bakı, 1985.